

ОБРАЗ СВІТУ ЯК РЕФЛЕКСИВНЕ САМОЗДІЙСНЕННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

О.А.Кривопишина

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри теорії та методики вищої школи

Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,

докторант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

У статті розглядається образ світу як категорія психологічного знання, важлива для розуміння не тільки сутності психічного відображення, але й загальнопсихологічних проблем, включаючи проблеми психології творчості. Образ світу реалізується за допомогою формування смислової сфери особистості, що розвивається в процесі рефлексивного культивування людиною власної творчої унікальності.

Ключові слова: творчість, творча особистість, літературна творчість, образ світу, особистісний смисл, рефлексивна практика, культуродигма.

Образ світу як категорія психологічного знання, найбільш важлива для розуміння не тільки сутності психічного відображення, але й загальнопсихологічних проблем, включаючи проблеми психології творчості, активно розроблялася провідними вченими (О.М.Леонтьєв, Є.О.Климов, С.Д.Смирнов, В.В.Петухов, О.Г.Асмолов, С.Д.Максименко тощо).

Слід зазначити, що категорія образу світу є одним із найважливіших психологічних відкриттів О.М.Леонтьєва, зроблених ним у останній, незавершеній роботі «Образ світу», обірваній смертю автора.

У психології прийнято трактувати цілісний образ людського буття як регулятор пізнання й творчості, котрий визначає можливості розвитку сутнісних сил людини й сутнісного особистісного початку в людині.

При цьому окремі уявлення й образи як актуалізована частина «цілісного образу світу» суть регулятори поведінки й творчої діяльності, що виникають у контексті цілісного образу світу, сформованого на даний момент у даної людини [8].

Є.О.Клімов виявив включення в число компонентів організації свідомості, психіки людини образу світу — властивостей людини як цілого (особистості, суб'єкта діяльності), а також креативності, інтелектуальних рис індивідуальності. [3].

Образ світу розуміється як багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, себе й свою діяльність, інтегральний конструкт пізнавальної сфери особистості, а результат пізнавального процесу – як модифікований образ світу, збагачений новими елементами.

Образ світу має два основних рівні: поверхневий (об'єднуючий перцептивні гіпотези, реалізовані в тих або інших чуттєвих модальнос-

тях) і глибинний (гіпотези формуються мовою значень і особистісних смислів).

Закономірності розвитку суб'єктивного початку в людині в онтогенезі, формування образу світу особистості показані в роботах Д.І.Фельдштейна, В.І.Слободчикова, Г.А.Цукерман тощо.

Творча діяльність особистості спонукається мотивом, на оволодіння яким вона спрямована, тому в психології як основу особистості розглядають ієрархічну структуру її мотивів (О.М.Леонтьєв; С.Д.Смирнов).

Ряд учених (О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, О.Г.Асмолов, Б.С.Братусь) в якості визначального особистісного утворення розглядають значеннєві утворення особистості, що виконують смислоутворюючу функцію в інтеграції ієрархічної структури мотивів і детермінують будь-які перетворення особистості, у тому числі й творчі.

Незважаючи на теоретичну й практичну актуальність взаємозв'язку розвитку творчої особистості і її діяльності з формуванням образу світу, дана проблема в сучасній психології розроблена недостатньо.

Метою нашої статті є вивчення розвитку творчої особистості в контексті формування образу світу як ієрархічної системи значеннєвих утворень.

Виходячи з мети статті, були визначені завдання дослідження:

- розглянути проблему формування образу світу як ієрархічної системи значеннєвих утворень творчої особистості;
- виявити особливості формування образу світу як значеннєвої системи в контексті творчої самореалізації особистості.

З погляду сучасних дослідників, образ світу – це утворення психіки, що опосередковує будь-яку діяльність індивіда (у тому числі й творчу).

На думку О.М.Леонтьєва, образ світу – найважливіша структура, або динамічне утворення психіки, що здійснює пристосування живого організму до середовища й світу. Це положення в нашій статті ми розвиваємо стосовно проблеми системності образу світу як психологічної умови розвитку всієї системи значеннєвих утворень людини, включаючи творчу діяльність.

Слід зазначити, що поняття образу світу, як і багато психологічних понять, іншими дослідниками трактується трохи інакше.

Так, М.О.Холодна розглядає поняття «образ» як психологічну категорію, що співвідноситься тільки з візуально-просторовим способом кодування інформації [12]. На думку М.О.Холодної, процес переробки інформації здійснюється в системі трьох основних модальностей досвіду: 1) через знак (словесно-мовний спосіб кодування інформації); 2) через образ (візуально-просторовий спосіб кодування інформації); 3) через почуттєве враження з домінуванням тактильно-дотикальних відчуттів (чуттєво-сенсорний спосіб кодування інформації): «... коли ми щось розуміємо, ми це словесно визначаємо, подумки бачимо й почуваємо» [12, 112].

Логічний розвиток твердження В.О.Моляко про ціннісне зрівнювання творчого результату й творчого процесу, про однакову можливість включення їх у категорію «творчого» [11, 21] неминує приводить до необхідності включити в коло розглянутих проблем проблему творчої особистості (з акцентом на слові «особистість») у її взаємодії зі світом.

Підтвердженням цього є і новітні дослідження вчених не тільки різних шкіл, але й галузей знання. Достатньо назвати, наприклад, монографію С.Д.Максименка «Генезис існування особистості» [6] і дослідження І.О.Бескової «Як можливе творче мислення?», одна з глав якого називається «Особистість і творчість» [1, 165-192].

У главі «Генетико-психологічні проблеми структури особистості» С.Д.Максименко пише: «Аналіз свідчить, що в особистості не можна виділити одну одиницю (“клітинку”) аналізу. Існує кілька різних за психологічною природою структур, які задовольняють вимогам, висунутим до одиниць аналізу: одиниця повинна бути специфічною й самостійною, але при цьому існувати й розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості; у ній повинна відбиватися вся особистість у її реальній єдності, але відбиватися разом з тим “спрощено” у вигляді сутнісного протиріччя; дана одиниця не являє собою чогось схожого на “будівельний блок” – вона

динамічна й здатна як до власного розвитку, так і до гармонійної участі в становленні цілісної особистості; одиниця, про яку мова йде, повинна відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості й відповідати всім істотним ознакам цілісної особистості.

Фактично мова йде про представлення особистості як відкритої динамічної системи, здатної до саморозвитку, і визначення змістовних структурно-динамічних “вузлів” цієї системи» [6].

Найважливішою ідеєю в психологічній науці стало уявлення про єдність психічного відображення й діяльності суб'єкта, що видозмінює саму дійсність, і про дію принципу детермінізму, що висуває на перший план активну роль внутрішніх умов і «необхідність саморуку» психічного.

Принцип розвитку в одному з аспектів проблеми пов'язаний з уявленнями про філогенез, онтогенез і актуалгенез, в іншому – з розумінням психічного лише в його процесуальному розвитку, у третьому, більш широкому, цей принцип виступає як методологічна опора в рамках будь-якої теорії, де обговорюються рушійні сили психічного й фактори, що впливають на нього.

Варто докладніше зупинитися на тому, як трактується принцип розвитку стосовно особистості.

Тут надто важливо враховувати точку зору С.Д.Максименка, котрий пропонує в аспекті генетичного бачення таке розуміння співвідношення понять «структура особистості» і «розвиток особистості», відповідно до якого лінія розвитку – це не розвиток окремої підструктури або складового елемента, а лінія, напрямок, у якому розвивається вся цілісна структура. Іншими словами, під розвитком особистості розуміється існування певних напрямків, у яких розвивається вся особистість, змінюється її цілісна форма, у складі якої змінюються підструктури [6, 149].

Ще одне зауваження, зроблене автором, стосується констатації серйозної помилки, яка полягає в непоширенні на свідомість принципу розвитку (що – зазначення розвитку у сфері свідомості – було зроблено в роботі О.М.Пятигорського й М.К.Мамардашвілі "Символ і свідомість", але залишилося непоміченим для психологів), тоді як саморозвиток є вихідним атрибутом і відкриває всі істотні особливості онтогенезу особистості [6, 149].

У роботі С.Д.Максименка міститься важливе положення про те, що складність розуміння особистості, її структури й розвитку обумовлена саме наявністю двох суперечливих активних процесів: соціалізації й са-

морозвитку, які, будучи різними, одночасно не можуть існувати один поза іншим.

Учений називає вісім змістових одиниць (граней), якими може бути представлена структура особистості (істотно доповнивши класифікацію, запропоновану К.К.Платоновим): п'ять підструктур і три наскрізних динамічних якості.

Це підструктури: 1) біопсихічна, 2) індивідуальні особливості психічних процесів, 3) досвід, 4) спрямованість, 5) здібності – і якості: 1) внутрішній світ особистості, 2) характер і 3) психічні стани [6, 142].

Слід зупинитися на понятті внутрішнього світу, що у нашому дослідженні може стати одним із ключових, причому – через складну систему опосередкувань – пов'язаних із поняттям творчого процесу як однієї з форм рефлексії, як установки не на творчий результат, а на творчий процес.

Отже, внутрішній світ у контексті запропонованих поглядів на структуру й динаміку розвитку особистості варто розуміти як одну з форм існування світу особистості, що є споконвічно інтенціональною <...> і забезпечує активне втілення людини в інші світи через відображення, усвідомлення й саморегуляцію існування [6, 153].

Іншими словами, внутрішній світ – форма світу в цілому, і тому він являє собою структуровану цілісність, відкриту для впливів і змін. Людині споконвічно притаманно реагувати і взаємодіяти із світом лише в «екзистенціальному сенсі» – з системою відносин і смислів, створеною іншими людьми і такою, що являє собою світ існування: «Внутрішній світ виступає дійсно не простором, а способом буття людини» [6, 154].

Дійсно, можна згадати тут визначення особистості, яке дав Л.С.Виготський у роботі «Історичний смисл психологічної кризи»: це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі через те, якою стає вона для інших.

Поняття внутрішнього світу (який дуже складно «виміряти», «довести») тільки на поверхневий погляд є чимось абстрактно-невловимим, «ненауковим», непсихологічним.

Почавши формуватися на рубежі XIX-XX ст., психологія творчості пройшла етапи вихідного споглядального й проміжно-емпіричного типів психологічного знання і вступила в новий етап свого розвитку – дієво-перетворюючий.

Якщо спочатку вона вивчала феномени, пов'язані зі створенням нового і оригінального, описувала їх, ґрунтуючись на аналізі біографічного матеріалу видатних людей, у результаті чого були виділені фази творчого процесу, описані якості творчої особистості, а завдяки використанню тестів, анкет, інтерв'ю було розпочате вивчення різних аспектів творчості, – то на сучасному етапі розвитку психологічної науки ряд

авторів (С.Ю.Степанов, І.М.Семенов) на основі ідей Я.О.Пономарьова, що стосуються структурно-рівневої організації творчого процесу, не тільки розробили нову галузь психологічного знання – психологію рефлексії, але й визначили «рефлексивно-культуродигмальний аксіологічний, онтологічний, методологічний, гносеологічний, епістемологічний і праксеологічний статус психології XXI століття» [7; 10].

Існують три основні парадигми, що домінували у психології в різні десятиліття XX ст.: природничо-наукова (1930–1940), яка проявилася в працях представників Вюрцбурзької школи й гештальтпсихології; інженерно-діяльнісна (1950–1960), що виходила з кібернетичних уявлень про можливість поопераційного опису мислення за аналогією з побудовою програм для ЕОМ і привела до появи евристики (Д.Пойа, В.Н.Пушкін), і когнітивізму (Б.М.Величковський; Ж.Піаже; Дж.Флейвел), алгоритмічного (Л.Н.Ланда) і програмованого навчання (П.Я.Гальперін, М.Д.Нікандров, Н.Ф.Талізін), і гуманітарно-культурологічна (1970–1980), у рамках якої стали здійснюватися різні особистісні аспекти творчого мислення: емоційний, мотиваційний, рефлексивний, ціннісний, інтуїтивний тощо (Д.Б.Богоявленська, К.О.Абульханова, А.В.Брушлінський, І.О.Васильєв, Н.І.Непомняця, О.М.Матюшкін, Я.О.Пономарьов, Е.Д.Телєгіна, О.К.Тихомиров).

Розвитком останньої і стали дослідження в новій науковій галузі психологічного знання – психології рефлексії (В.К.Зарецький, Г.І.Катрич, Н.Б.Ковальова, М.І.Найдьонов, Є.Р.Новикова, О.В.Растянніков, І.М.Семенов, Є.А.Сіротіна, С.Ю.Степанов, Д.М.Ушаков).

Відповідно в рамках кожної з парадигм відрізняються трактування самого поняття рефлексії.

У дослідженнях природничо-наукової орієнтації рефлексія розуміється або як натуральна властивість психіки, або вподібнюється механізмові зворотного зв'язку, притаманному нервовій активності мозку; в інженерно-діяльнісній парадигмі – як: 1) усвідомлення основ і засобів діяльності (В.В.Давидов), 2) вихід у зовнішню позицію одного суб'єкта діяльності стосовно діяльності іншого суб'єкта (В.О.Лефевр), 3) акт установлення відношень між діяльностями або їхніми структурними утвореннями – діями, засобами, цілями (М.Г.Алексєєв), а загальний механізм рефлексії представлений у вигляді моделі «рефлексивного виходу» за межі вчиненого з метою побудови точок

опори як засобів для подальшого здійснення діяльності (Г.П.Щедровицький) [9].

У гуманітарно-культурологічній парадигмі рефлексія тлумачиться як процес осмислення, переосмислення й перетворення суб'єктом змістів свідомості, діяльності, спілкування й форм свого досвіду, як те, що задає зв'язність і свідомість подієвості людського життя, породжує дієво-перетворююче ставлення особистості, як цілісного «Я» людини, до її власної поведінки, а також до її соціокультурного й речовинно-екологічного оточення.

Конститутивним джерелом цілісності діяльності й спілкування є значеннєва сфера особистості, що розвивається в процесі рефлексивного культивування людиною власної творчої унікальності [2]. Культивування ж здійснюється у вигляді постійної рефлексії особистістю способів діючого самовизначення й самопобудови в контексті ідеалів, що формуються в культурі, і цінностей. Такого роду рефлексивне самопроекування й самоздійснення (пов'язане з екзистенціальним звертанням до граничних значень діючого буття й життєдіяльності конкретної людини) названо авторами трактування «рефлексивною практикою» («рефлепрактикою») [9].

О.О.Леонтьєв у книзі «Діяльний розум: (Діяльність, Знак, Особистість)» [4] називає п'ять основних філолофсько-психологічних проблем, пов'язаних із трактуванням взаємин людини й світу.

Перша полягає в різному трактуванні відношення людини й світу. На відміну від картезіанського, існує альтернативне бачення проблеми, яке очевидним чином напрошується після робіт С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, М.М.Бахтіна. Його суть полягає в первинності безпосередньої, здійснюваної в реальному часі й просторі взаємодії світу й людини.

Друга проблема пов'язана з необхідністю «продовжити й розвинути» розуміння О.М.Леонтьєвим образу світу, «спираючись на погляди учнів Леонтьєва і на дуже важливу ідею двох способів подання інформації, що розвивається як у рамках самої психології, так і в рамках інформатики» [4, 250-251].

Третя проблема — проблема особистісного смислу, котру вичерпним образом проаналізував Д.О.Леонтьєв [5], але яка вимагає доповнення поняттям значеннєвого поля, наявним у Л.С.Виготського й О.М.Леонтьєва.

Четверта проблема – проблема «психології діяння», розглянута в психології як проблема вчинку й пов'язана з поняттям особистості в школі Виготського.

П'ята – проблема диференційованого становлення особистості в процесі її соціалізації [5].

Висновки, зроблені автором на основі аналізу поглядів на проблему різних дослідників

(М.М.Бахтін, Г.Г.Шпет, С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв, П.О.Флоренський, М.К.Мамардашвілі, О.М.Пятигорський, Д.О.Леонтьєв, В.П.Зінченко, О.Г.Асмолов, Ф.Є.Василюк і ін.), наступні.

1. Людина живе не в абстрактному фізичному світі – вона живе у світі людському, а отже, сама конструює дійсність, опредметнюючи в ній свою діяльність.

2. Це світ властивостей і відношень між предметами, що виникають як прояв їхньої сутності, умовою чого є сукупна діяльність людства в речовому (предметному) світі. Отже, людина оточена не речами, а подіями, світ для неї – «взаємодія енергій» (П.О.Флоренський).

3. Онтологічно первинний і є вихідним пунктом для психолога й взагалі гуманітарія не об'єктний світ і протиставлюваний йому суб'єкт, а єдиний континуум, у якому суб'єкт взаємодіє із світом об'єктів.

Він може бути описаний у різних термінах: як «зв'язок буттів через взаємодію» (П.О.Флоренський), як «єдиний континуум буття-свідомості» (М.К.Мамардашвілі), «знаходження об'єктом буття» у процесі пізнання (С.Л.Рубінштейн), включеність людей у предметно-дискретний світ (О.М.Леонтьєв), «вживленість» людини у світ (Ф.Є.Василюк) – але головне загальне в них – визнання як базисного поняття категорії діяльності, що не «додається» до суб'єкта й об'єкта, а конститує їх.

4. Даний висновок пов'язаний із визнанням «предметності» за знаками, і знаки розуміються як частина тієї ж єдиної, «олюдненої» або одухотвореної дійсності, тому що їхнє виникнення й об'єктивне існування можливе лише в результаті сукупної, соціальної за природою людської діяльності; а кожна окрема людина, засвоюючи їх у своєму розвитку й у процесі діяльності, робить їх частиною свого психічного світу, так що вони виступають як будівельний матеріал її свідомості і її особистості. Реальний предмет «починає жити для людини не тільки у своїй речовинній формі, але й у тілі слова» (О.М.Леонтьєв) – або, іншими словами, предмет виступає як «форма названих речей, яка стоїть за ними» (Г.Г.Шпет).

5. Відношення кожної окремої людини до людського світу може бути практичним, реалізованим у вигляді безпосередньо предметної діяльності, і теоретичним – у вигляді пізнавальної.

6. Діяльність виступає як одиниця репрезентації життєвого світу.

7. Світ безупинно відкривається через людину самій собі; природа втручається в саму себе через діяльність суб'єктів

(О.М.Леонтьєв), суб'єкти суть центри перебудови буття (С.Л.Рубінштейн).

8. Протилежні не «внутрішня» свідомість і «зовнішній» предметний світ, а образ і процес (діяльність): відображення світу у свідомості людини перебуває в єдності з процесом, у якому це відображення формується й розвивається (цей процес – діяльність).

Таким чином, реальний об'єкт (об'єкт, а не предмет) психології – це процес безперервної взаємодії кожної людини з навколишньою дійсністю, а поява у світі кожної окремої людини приводить до все нового «значеннєвого перетворення буття». У той же час єдність світу неодмінно припускає наявність двох або багатьох

точок зору, їхнє співіснування, діалектику «мене» й «іншого» (або «інших») [5, 262-265].

У свою чергу, образ світу – це утворення психіки, що опосередковує будь-яку діяльність індивіда (у тому числі й творчу).

Образ світу реалізується за допомогою формування значеннєвої сфери особистості, що розвивається в процесі рефлексивного культивування людиною власної творчої унікальності.

Перспективу розробки зазначеної проблеми ми бачимо у вивченні рефлексивного самоздійснення літературно обдарованих особистостей у період юності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бескова И.А.* Как возможно творческое мышление? – М.: ИФРАН, 1993. – 198 с.
2. *Варламова Е.П., Степанов С.Ю.* Психология творческой уникальности человека: рефлексивно-гуманистический подход. – М.: Изд-во ИП РАН, 2002. – 256 с.
3. *Климов Е.А.* Образ мира в разнотипных профессиях. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.
4. *Леонтьев А.А.* Деятельный ум: (Деятельность, Знак, Личность). – М.: Смысл, 2001. – 380 с.
5. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла. – М.: Наука, 1999. – 488 с.
6. *Максименко С.Д.* Генезис существования личности. – К.: КММ, 2006. – 240 с.
7. *Пономарев Я.А., Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная. – М.: Наука, 1990. – 250 с.
8. *Смирнов С.Д.* Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Просвещение, 1985. – 352 с.
9. *Степанов С.Ю.* Психология творчества и рефлексии в современных социальных практиках. – <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/reflexy.pdf>
10. *Степанов С.Ю., Семенов И.Н.* От психологии рефлексии к рефлексивной культуродигме в психологии // Рефлексия в науке и обучении. – Новосибирск, 1989. — С. 144-153.
11. *Творча діяльність в ускладнених умовах* / За загальною редакцією В.О.Моляко. – К., 2007. – 308 с.
12. *Холодная М. А.* Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2007 р.

